B.Aadhar' International Multidisciplinary Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675,
Special Issue
ISSN : 2278-9308
February 2020

मुद्रानिश्चलीकरण व भारतातील परिस्थिती

प्रा. एम. पी. राखुंडे
वाणिज्य विभाग इंदिरा महाविद्यालय कळंब, जि.यवतमाळ

प्रास्ताविक–

८ नोव्हेंबर २०१६ ला भारताच्या इतिहासातील एक मोठा आर्थिक बदलाचा निर्णय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी सरकारने घेतला. ५०० व १००० च्या जुन्या नोटा रद्द केल्या एकुण ज्या नोटा रद्द केल्या त्या चलनातील नोटांच्या ८५ टक्के इतक्या होत्या. निश्चलनिकरणामुळे रोख नोटांची टंचाई झाली व सरकारला इलेक्ट्रानिक पेमेंटला प्राधान्य द्यावे लागले. निश्चलनिकरणाचा खरा हेतू हा काळा पैसा बाहेर काढणे, दहशतवादाना अर्थ पुरवठा थांबवणे हा होता. निश्चलनीकरणाने रोखविहीन अर्थव्यवस्था ही गरज बनली. २७ नोव्हेंबर २०१६ च्या मन की बात कार्यक्रमात पंतप्रधान मोदी यांनी रोखमुक्त समाजाची कल्पना मांडली. १०० टक्के रोखमुक्तसमाज अशक्यप्राय बाब आहे हे जरी खरे असले तरी आपण कमी रोखीच्या दिशेने वाटचाल करू शकतो हे समाजाला पटवून देण्याचे कार्य पंतप्रधानांनी त्या वेळी जनतेला केले. निश्चलनीकरणाने रोखमुक्त अर्थव्यवस्थेची बीजे पेरली असली तरी २०१४ मध्ये सरकारने जनधन योजना सुरू केली होती. २० एप्रिल २०१६ अखेर २२० दशलक्ष खाती त्यात उघडण्यात आली. फेब्रुवारी २०१६ मध्ये सरकारने कार्ड आणि डिजीटल पेमेंटला उत्तेजन दिले. पैसे बाळगण्याच्या नेहमीच्या व्यवस्थेपासून इलेक्ट्रानिक व डिजिटल पेमेन्ट पध्दतीस उत्तेजन मिळाले. काळा पैसा रेखकडून इलेक्ट्रानिक व्यवस्थेत आला. अर्थातच रोखमुक्त अथव्यवस्था क्रेडिट व डेबिट कार्डवर चालते. रोखीऐवजी ऑनलाईन शॉपिंगला महत्व आले आहे.

पंतप्रधान मोदींनी कॅशलेस अर्थव्यवस्था असलेली समाजव्यवस्था झाली पाहिजे आणि पुढे चालून आपली वाटचाल रोकडरहित अर्थव्यवस्थेकडे असली पाहिजे अशा विचारांनी वरील निर्णय घेण्याचे धाडस केले. काही देश जसे स्वीडन, केनिया आणि ब्राझील यांनी यशस्वीरित्या कमी रोकड अर्थव्यवस्था साध्य केली आहे. अनेक देशांच्या अनुभवावरून असे दिसते की कमी रोकड अर्थव्यवस्थेसाठी ऑनलाईन व्यवहारांची सुरक्षितता, मजबूत पायाभूत सुविधा आणि ग्राहककेंद्री दृष्टिकोन असला पाहिजे.

भारत आणि इतर देशातील परिस्थिती–

भारताची तुलना इतर देशांशी केल्यास असे दिसून येते की, भारतीय अर्थव्यवस्थेत चलनाचे प्रमाण बहुतेक विकसनशील आणि विकसित राष्ट्रांपेक्षा जास्त आहे.२०१५ मध्ये भारतात जीडीपीच्या १२.३ टक्के चलनाचे प्रमाण होते. हेच प्रमाण ब्राझीलमध्ये ३.८ टक्के , दक्षिण कोरियात ५.६ टक्के , तर स्वीडनमध्ये १.७ टक्के होते. २०१६ मध्ये भारतात ६८ टक्के व्यवहार रोख चलनात झाले. हे प्रमाण इंडानेशिया आणि रशिया नंतर सर्वात जास्त होते. इतर विकसनशिल देश जसे थायलंड, ब्राझिल, चिन या देशांमध्ये रोख चलन कमी प्रमाणात वापरले जाते. भारतातील क्रेडिटकार्डचा वापर बहुतेक विकसनशिल आणि विकसित देशांशी तुलना करता फारच कमी आहे. स्वीडन हा व्यवहारात रोख चलनाचा वापर सर्वात कमी करणारा देश आहे. बहुतांश व्यवहार इलेक्ट्रानिक पध्दतीने केले जातात. यात बस आरक्षण आणि धर्मदाय संस्था यांचाही समावेश आहे. रोख चलन आणि नाणी नाकारण्याचा अधिकार विक्रेत्यांना आहे. युरोपमध्ये डेबिटकार्डचा वापर करून होणाऱ्या व्यवहाराच्या तुलनेत स्वीडनमध्ये तीपटीने अधिक वापर केला जातो. विकसनशिल

देशातील केनियाने ऑनलाईन व्यवहारासाठी काही उपाययोजना हाती घेतल्या आहेत. त्यात कौशल्य चाचणि, बांधकाम परवाने,अधिनीचे दर, वाहनपरवाना नुतनीकरण , पासपोर्ट शुल्क फेरीवाल्यांचे कर भरण्यासाठी ऑनलाईन पध्दतीने स्वीकारण्याचा निर्णय घेतला आहे जागतिक बँकेच्या ग्लोबल फिंडेक्स रिपोर्टनुसार २०१४ मध्ये केनियातील ५८ टक्के वयस्क लोकांकडे मोबाईल बँक खाती होती. हे प्रमाण जगात सर्वाधिक आहे. सेंट्रल बँक ऑफ केनियाच्या अहवालानुसार २०१५ मध्ये मोबाईल बँकिंगमुळे १,४४,००० एजंटस व्यवहारातून पार झाले. मोबाईल तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून बँकिंग आविष्कार करता यशस्वी होता यात केनिया उत्तम उदाहरण आहे.

उपलब्ध पायाभूत सुविधा–

इलेक्ट्रॉनिक व्यवहारांना चालना देण्यासाठी सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे भारतातील उपकरणांचे सामायिक होणारे आकडे. भारतात २०१५ मध्ये अर्ध्या लोकसंख्येकडे बँक कार्ड होते. हेच प्रमाण स्वीडनमध्ये २.५, दक्षिण कोरियात ५.५, ब्राझिलमध्ये४.१ आणि चीन मध्ये ४ असे होते. दक्षिण कोरियात कार्ड वापरण्याचे प्रमाण इतर देशांशी तुलना करता सर्वाधिक आहे. हा देश रोकडरहित अर्थव्यवस्थेकडे जलद वाटचाल करत आहे. कार्डचा वापर करण्यासाठी अतिरिक्त कर सुविधा पुरविल्यामुळे लोकांचा प्लास्टीक मनीकडे कल वाढला आहे.

लोकसंख्येचे प्रमाण पाहता जगात सर्वात कमी पीओएस (पॉईंट ऑफ सेल) मशीनचे प्रमाण भारतात आहे. भारतात अशा प्रकारच्या सुविधा मर्यादित आहे. १०० कोटींपेक्षाही जास्त लोकसंख्या असलेल्या आपल्या देशात ३० जून २०१६ पर्यंत वायरलेस वापरणाऱ्यांचे प्रमाण एक कोटीपेक्षा अधिक आहे. तरीसुध्दा ऑनलाईन व्यवहारापैकी फक्त ०.०५ टक्के व्यवहार मोबाईल फोनच्या माध्यमातून केले जातात. यामागचे एक कारण म्हणजे इतर देशांशी तुलना करता मोबाईल फोनची संख्या आणि इंटरनेटचे प्रमाण हे अतिशय कमी आहे. भारतात २०१६ मध्ये फक्त १७ टक्के वयस्क लोकांकडे मोबाईल फोन होते. हेच प्रमाण दक्षिण कोरियात ८८ टक्के, केनियात २६ टक्के आहे. इंटरनेट वापरणाऱ्यांचे प्रमाण भारतात २०१५ मध्ये २६ टक्के होते तर हेच प्रमाण ब्राझिलमध्ये ५९.८ टक्के, चीन मध्ये ५० टक्के, स्वीडन आणि दक्षिण कोरियात ९० टक्के च्या आसपास होते. तसेच ब्राडबॅन्ड चे प्रमाण १०० व्यक्तीमागे १.३४ आहे. हेच प्रमाण स्वीडनमध्ये ३६.०७ आणि कोरियात ४०.२५ आहे भारतात तंत्रज्ञानावर आधारीत पायाभूत सुविधांची कमतरता आहे.भारत सरकारच्या कमी रोकड अर्थव्यवस्था या मोहिमेसाठी तंत्रज्ञान अद्ययावत करण्याची आवश्यकता आहे.

जागतिक अनुभवाच्या आधारे आपली वाटचाल काय असायला पाहिजे याचा विचार महत्वाचा वाटतो. जर केनिया आणि नैरोबी सारखे देश यशस्वीरित्या कमी रोकड अर्थव्यवस्था कडे वाटचाल करू शकतात, तर भारतही तंत्रज्ञानाच्या मदतीने आपले ध्येय साध्य करू शकतो. यासाठी ऑनलाईन व्यवहारांना चालना देण्यासाठी मोबाईल पेमेंट वॅलेटस, मोबाईल ॲपलिकेशन्स हे पर्याय लोकांना दिले पाहिजेत. किरकोळ विक्रेत्यांसाठी हे अधिक लाभदायक आहे. स्वीडनमध्ये किरकोळ विक्रेते आणि फेरीवाले यांच्याकडे पीओएस कार्ड रीडर आहे. याचा खूप सकारात्मक प्रभाव दिसुन आला आहे.केनियामध्येही एम–पैसा या मोबाईल मनीचा वापर वेतनासाठी, शुल्कासाठी आणि विविध प्रकारची देयके देण्यासाठी केला जातो. भारतात पेटीएम, सोसोअवेन्यू, पेयू यासारख्या साधनांचा वापर रोकडविरहीत व्यवहारांसाठी केला पाहिजे. किरकोळ आणि घाऊक ऑनलाईन व्यवहार, असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांना दिला जाणारा मोबदला, कृषी क्षेत्रात काम करणाऱ्यांसाठी मोबदला यासाठी काही बाबींकडे तातडीने लक्ष देण्याची गरज आहे. कर चुकविण्यासाठी वा किमान वेतन टाळण्यासाठी अशा क्षेत्रामध्ये रोख चलनाचे व्यवहार केले जातात. असंघटीत क्षेत्रामध्ये रोकडविरहीत व्यवहाराला चालना देण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले जात आहेत.

ISSN : 2278-9308
February 2020

रोकडरहित अर्थव्यवस्थेसाठी सरकारने खालील बाबीवर लक्ष दयायला पाहिजे.—

- माहितीची सुरक्षितता— इलेक्टानिक व्यवहारांच्या माध्यमातून ग्राहकांची नोंद होते.त्यामुळे गोपनियतेचा भंग होतो. उदा. स्वीडनमध्ये चलन व्यवस्था ऑनलाईन झाल्यानंतर बँकेवरील दरोडयाचे प्रमाण कमी झाले, मात्र ऑनलाईन गैरव्यवहार वाढला. त्यामुळे डेटा सुरक्षा व माहितीची गोपनियता राखने महत्वाचे आहे. भारतीय रिझर्व्ह बँकेने स्मार्ट कार्डच्या वापरासंबंधी धोरणांचा फेरआढावा घेण्याचे ठरविले आहे. धोकयाचे प्रमाण कमी करणे आणि तक्रारीची सोडवणूक फास्ट ट्रॅकच्या माध्यमातून करणे.
- भौतिक आणि तांत्रिक पायाभूत सुविधांची निर्मिती— चलनाच्या पध्दती उपलब्धता, स्विकारार्हता, आणि विभिन्न पेमेंट टर्मिनल्सला असलेली सुलभता यावर ठरतात. भारतात रोकडरहीत व्यवहारांसाठीची सध्या व्यवस्था अपुरी आहे. सरकारने प्रयत्नपूर्वक पायाभूत सुविधा वाढविण्यावर भर दिला पाहिजे.
- व्यवहारांसाठीची तटस्थता— कार्ड किंवा डिजिटल पध्दतीचे व्यवहार रोख चलनाच्या वापराच्या तुलनेत महाग असू नयेत. ऑनलाईन व्यवहार किंवा इलेक्टानिक हस्तांतरणासाठी बँक अधिभार स्विकारतात. त्यामुळे ग्राहक पुन्हा रोख चलनाकडे वळतो. ग्राहकांना ऑनलाईन व्यवहारासाठी आकर्षित करण्यासाठी अधिकोषांनी अधिभार न लावता कसे ग्राहकांना प्रोत्साहीत करता येईल याचा विचार केला पाहिजे.
- कराचे प्रमाण कमी.— स्मार्टफोन आणिटॅबलेट यासारख्या इलेक्टानिक उपकरणांवरील कर कमी केला पाहिजे. जेणे करून ग्राहक डिजिटल पध्दतीने व्यवहार करण्यासाठी तयार होतील.
- सशक्त धोरण— देशात सशक्त ई—कॉमर्स चे धोरण असले पाहिजे.यात रोकडरहित व्यवहारांसाठी ग्राहकांना पूर्ण संरक्षण दिले पाहिजे.

भारत सरकारने कमी रोकड अर्थव्यवस्थेच्या दिशेने पाऊल उचलले आहे. तथापी इतर देशांच्या अनुभवावरून असे दिसते की कमी रोकड अर्थव्यवस्थेसाठी पायाभूत सुविधा आणि नियम यांची नितांत आवश्यकता आहे. यासाठी सरकारी वित्त संस्था आणि व्यापारी वर्गाने एकत्रित कार्य करण्याची आवश्यकता आहे. तसेच देशात कमी आणि सुटसुटीत .कर रचना असायला पाहिजे. तरच रोकडरहीत अर्थव्यवस्थेकडे आशेच्या नजरेने पाहता येईल. अर्थातच डिजिटल पेमेंटला महत्व देण्याचे कारण म्हणजे नोटा छापण्याचे काम दिवसेंदिवस जिकीरीचे होत चालले आहे. बनावट नोटांची समस्याही वाढत चालली आहे. विकसित देशात मोठया प्रमाणावर डिजिटल व्यवहारांवर भर दिल्या जातो. त्याचप्रमाणे भारतातही रोकडरहित अर्थव्यवस्थेचा सहज स्विकार होणे म्हणजे विकासाकडे वाटचाल असे म्हणावयास हरकत नाही.

रोकडरहित व्यवहार करण्याचे विविध पर्याय—

१. धनादेश किंवा चेक
२. धनाकर्ष
३. म्थ्ए् छम्थ्जए्ज्ळैएण्डै
४. डेबिट कार्ड आणि क्रेडिट कार्ड
५. ई—वॉलेट आणि मोबाईल वॉलेट
६. युपीआय युनिफाईड पेमेंट इंटरफेस
७. गिफ्ट कार्ड

रोकडरहित व्यवहारातील अडचणी आणि अडथळे—

रोकडरहित व्यवहार सावत्रिक होण्यास अनेक अडचणी आणि अडथळे आहेत. नोटाबंदीनंतर रोकडरहित व्यवहार वाढलेत हे खरे आहे. जे आधीपासून काही बाबतीत व्यवहार करीत हाते ते

ISSN : 2278-9308
February 2020

आता अधिक प्रमाणात करू लागले आहेत. मॉल मध्ये रोकडरहित व्यवहारासाठी सुविधा होती तेव्हा तिथले अधिकांश व्यवहार रोकडरहित म्हणजे डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड याच्या साहाय्याने होत. नाणे टंचाईने अनेक दुकानदारांना ही सुविधा उपलब्ध करून दयावी लागली आणि त्यामुळे हे व्यवहार वाढले. मुलभूत सोयीच उपलब्ध नसतील तर कितीही जाहिरात आणि प्रचार केला तरी त्याचा काहीच उपयोग होणार नाही. प्रगतीशील राष्ट्रांमध्ये मोठया प्रमाणावर रोकडरहित व्यवहार होतात. आपल्या देशात मुंबई, दिल्ली, बंगलोर अशी जी प्रगत बेटे तयार झाली आहेत तिथेही असे व्यवहार मोठया प्रमाणावर होतात म्हणज रोकडरहित व्यवहाराचा मुद्दा तुमच्या आर्थिक आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीशी जोडला गेला आहे. प्रत्येक प्रकारच्या चलन व्यवहाराचे जसे फायदे –तोटे असतात तसेच या व्यवहाराचे आहे. हा व्यवहार अंगिकारला म्हणजे अथव्यवहाराशी निगडीत समस्या, भ्रष्टाचार, काळाबाजार सगळे संपेल, आतंकवाद संपेल हा भाबडा आशावाद आहे. ज्या देशात मोठया प्रमाणावर रोकडरहित आर्थिक व्यवहार होतात तेव्हा रोकडरहित मुद्याकडे व्यावहारिक दृष्टिने पाहण्याची गरज आहे.

संदर्भ– १. दैनिक लोकसत्ता
२. योजना मासिक
३. इंटरनेट